

УДК 811. 161.2

Наталія Піддубна

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ «БОГ» У СПІВОМОВКАХ СТЕПАНА РУДАНСЬКОГО

У статті розглянуто особливості вербалізації образу-концепту «Бог» у співомовках-приказках С. Руданського. Доведено, що у творах письменника цей концепт, хоча й омовлюється часто в гумористичній тональності з актуалізацією периферійних смислів, унаслідок чого зазнає часткової секуляризації, однак не є негативно конотованим.

Ключові слова: вербалізація, образ-концепт, конотація, співомовка, смисл.

Постановка наукової проблеми та її значення. Творчий доробок Степана Руданського став помітною сторінкою в розвитку української літератури й мови. Саме йому як письменнику-новатору належить розширення української поезії новим жанром співомовок, збагачення української культури низкою перекладів зі світової літератури, зокрема «Іліади» Гомера, «Енеїди» Вергілія, «Демона» М. Лермонтова, низки перекладів зі старочеської мови.

Студії над творчістю С. Руданського, розпочаті І. Франком, у першій половині ХХ ст. продовжили А. Кримський, С. Єфремов, І. Брик, В. Герасименко, М. Левченко. Із 60-тих років ХХ ст. і до сьогодні поетична спадщина С. Руданського потрапляє в поле зору дослідників, зокрема М. Білокопитова, Г. Зленка, І. Пільгука, І. Приходько, М. Сиваченка, Г. Нудьги, С. Кисельова, П. Колесника, Ю. Цекова, В. Кравченка, К. Пирогової. Увага літературознавців зосереджена як на вивченні біографії письменника, так і на аналізі його творів. В останнє десятиліття вийшла у світ художньо-документальна повість Є. Білоусова про життя і творчість письменника «Степан Руданський – поет, перекладач, лікар» [1].

Однак попри активність наукових досліджень самотнього й новаторського таланту С. Руданського, його мистецька спадщина не була належно оцінена ні в ХІХ, ні у ХХІ ст. І. Приходько наголошує на неправдивому, подекуди спекулятивному, висвітленні й потрактуванні поезій С. Руданського, що були засновані на радянській антирелігійній й антинаціональній ідеології: «Вся та неправда – від бажання приховати справжній зміст творчості поета, в якій сконцентровано біль за зневажену націю, розкрита її лицарська душа. І сам поет був „невгнутим лицарем українського слова“, як висловився про нього Богдан Лепкий, людиною високої національної свідомості, яка гостро відчувала трагічні процеси денаціоналізації українців, добре розуміла витoki і способи

насильницького зросійщення, зумисне формування покручів, одне слово, знайому з давніх часів у світовій історії політику колонізатора, спрямовану найперше на поширення національної зради» [8, с. 58]. Саме це й стало причиною того, що значна частина творчої спадщини поета тривалий час перебувала в архівних сховищах і деякі твори, зокрема 63 приказки-співомовки та дві історичні поеми «Мазепа, гетьман український» та «Іван Скоропада», побачили світ лише в 2007 році [9].

С. Руданський увійшов в історію української літератури й літературної мови пошевченківського періоду передовсім як автор нового жанру співомовок, що його часто характеризують як «гумористично-сатиричний» [10, с. 237]. На помилкове звуження терміна «співомовки» до розуміння під ним лише віршованих народних анекдотів неодноразово вказували дослідники творчості С. Руданського, зокрема І. Приходько [8, с. 63], С. Єрмоленко [3, с. 16] та ін. Ми цілком погоджуємося із цими науковцями, адже розуміння співомовок лише як гумористично-сатиричних творів значно звужує й збіднює творчу спадщину поета, призводить до її елімінації, внаслідок чого ніби осторонь залишилася лірика поета [3, с. 16].

Очевидно, що більш ретельного студіювання заслуговує й лінгвістичний аспект дослідження творчості С. Руданського, адже на сьогодні українське мовознавство налічує лише кілька робіт, присвячених вивченню мови поета. Це, зокрема, ґрунтовна стаття С. Єрмоленко «Мовно-естетичні знаки української культури у творах Степана Руданського» [3], стаття-діалог С. Єрмоленко і С. Попель «У вінок Степанові Руданському» [4], наукова розвідка Н. Піддубної «Мовний образ священнослужителя в співомовках Степана Руданського» [7] та деякі ін.

На сьогодні ще не достатньо вивчена мовна палітра творів С. Руданського, поза науковою увагою поки що залишені особливості розмаїтої МКС письменника, вербалізації в ній основних культурно значимих концептів, образів-концептів, зокрема тих, що складають концептосферу «Релігія». А між тим у творах поетах натрапляємо на значну кількість лексики й фразеології, що репрезентує релігійну картину світу українців. Це, зокрема, назви храмів різних релігійних конфесій та їх частин (*церква, собор, дзвіниця, притвор, престол, костьол, каплиця, кляштор, монастир*), назви релігійних таїнств та обрядів (*святити, хрестити, молити, молитись, хрестини, сповідь, мша, причастя*), імена християнських святих (*свята Дорота, святий Антоній, святий Юрій, свята Варвара, святий Миколай* та ін.), назви християнських молитов (*Отченаш*) та багато ін. Більшість із наведених лексичних одиниць автор уживає для вербалізації відповідних релігійних концептів.

Метою нашої **розвідки** є з'ясування особливостей вербалізації концепту «Бог» як одного із центральних в українській МКС у співомовках-приказках С. Руданського.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У радянський час послідовно культивувалася думка про відверто атеїстичний, тобто такий, що заперечує Бога й віру, світогляд С. Руданського [2]. Хоча й справді, у багатьох його приказках-співомовках «божественна» тематика має гумористичне висвітлення. Однак, як видається, з ідейно незаангажованих позицій сьогодення більш доречним буде твердження не про антирелігійний світогляд поета, а про його любов до збирання й переосмислення народних прислів'їв, анекдотів, переказів, легенд, у тому числі й на релігійну тематику. Попри всі злигодні долі С. Руданський залишився сином свого народу, глибоким знавцем і шанувальником його культури, зокрема усної народної творчості, тексти якої, безперечно, можна кваліфікувати як прецедентні. У зв'язку із цим більшість співомовок сприймаємо як інтертекстуальний дискурс, у якому, з одного боку, простежується зв'язок з прецедентним текстом, а з другого, – відчутна авторська позиція, індивідуальне світобачення, світорозуміння й світовідчуття. Зрозуміло, що поряд з низкою інших тем однією з найбільш популярних в українських анекдотах, як і в анекдотах багатьох інших народів, є тема релігії, що зовсім не означає відкидання християнської моралі чи її зневаження. В українській лінгвокультурі є низка паремій про Бога, що засвідчують хоч часом і жартівливе, але шанобливе ставлення до Всевишнього, порівн.: *Від серця до Бога навропростець дорога; Хто з Богом, з тим Бог; Нема у світі над Бога; Кому Бог допоможе, то й усе переможе; З одним Богом на сто ворог; Ніхто з Богом контракту не брав; До Бога з києм не підеш; З Богом не з хлопцем жартувати; Як тривога, так до Бога та ін.*

Відомо, що традиції жартівливого зображення Бога існували в українській культурі ще з давніх часів, адже амбівалентне ставлення до сакрального було притаманне ще язичницьким народним обрядодійствам. Розвій народної сміхової культури відбувся в епоху національного піднесення XVII–XVIII ст. у календарно-обрядових святах, весільній драмі, обряді хрестин, у пародійних молитвах, небилицях, анекдотах, словесних формах божби, клятв, похвали, лайки та ін. Особливо яскраво рецепції народної сміхової культури з її властивістю поєднувати сакральне й жартівливе виявилися й поглибилися у творчості мандрівних дяків. Ю. Лотман, доводячи суттєву різницю в природі сміху України й Росії, вказує на спорідненість нашого сміху зі сміховою культурою європейських країн: «Ставлення до блюзнірства й до сміху в Південно-Західній Русі було, безсумнівно, іншим, ніж у Русі Московській: як відомо, Південно-Західна Русь зазнавала безпосереднього впливу західної культури та літературної традиції, а на Заході *parodiasacra* й подібні їй явища зовсім не обов'язково мали блюзнірський смисл. Імовірно, не випадковою є поява й розповсюдження пародійних текстів на церковні теми, що були так чи інакше пов'язані з європеїзацією руської культури, що спостерігається переважно у відносно освіченому – школярському, семінарському – середовищі» [5, с. 157]. Думаємо, що відлунням творчості українських

вагантів і є величезна кількість народних анекдотів, базованих на їхніх бурлескних різдвяних і великодніх віршах, бурлескно-травестійних біблійних історіях, що їх у ХІХ ст. збирав з народних уст і систематизував С. Руданський.

У співомовках-приказках С. Руданського, тобто у віршованих анекдотах, уживана значна кількість стійких виразів з компонентом *Бог* (*Бог святий знає, слава Богу, Господь крив, бог з тобою, якби дав Господь, Бог свідок, Господь з тобою (з вами), просити пана Бога*), наприклад: «А **Бог** його **святий знає!** – / Козак відвічав» («Мша»); «Як ти здоров – **слава Богу**» («Лист»); «Чи в костьолі коли був? / Чи коршму минаю? / **Слава Богу, Господь крив:** / Того не бувало» («Мазур на сповіді»); «От тобі свистати! / **Бог з тобою**, – каже той – / Бачиш – я губатий!» («Глухий і губатий»); «**Якби, Хомо, Господь дав,** / То я вже говорю, / Що усе б то із землі, / Піднялося вгору!» («Дош»); «Не питайте! – каже піп. – Пити – випиваю, / Але сам я – **свідок Бог** – / Мало не ригаю!» («Мало не ригаю»); «І шмигнув його [цигана] їден [джміль]. / **Господь**, – каже, – **з вами!**» («Циган-пасічник»); «І аж крекче, неборак / І святого носить / Та щоб живо обійшли / **Пана Бога просить**» («Камінний святий»). Ці вирази цілком природно звучать з уст героїв співомовок – простих людей, – оскільки переважно є етикетними формулами, прийнятими в Україні. Як ми вже зазначали, вони є глибинним виявом традиційної релігійності українців і, відповідно, їхнього шанобливого ставлення до Бога.

Однак, як це спостерігалось у творах мандрівних дяків, у співомовках герої дозволяють собі дещо знижене сприйняття Божої святості. Наприклад, у творі «Циган-пасічник» своєрідна секуляризація образу Бога відбувається за допомогою зворотної градації лайки, що лунає з уст покусаного бджолами цигана, де кожний наступний компонент має, так би мовити, нижчу вартість на шкалі релігійної оцінки: «І шмигнув його [цигана] їден [джміль]. / **Господь**, – каже, – **з вами!** / Шмигнув другий. „Та **підди ж / До божої мами!**” / Далі кілька вже ураз / Цигана кусає. / „Та **їдїть-бо до святих!**” – Циган промовляє. / Далі видить неборак, / Що вже й пухне губа. / „Тепер, – каже, – **к чорту йдїть!**”» («Циган-пасічник»). Секуляризація образу-концепту Бога простежуємо і в низці інших співомовок. Так, у творі «Той, що над нами» козак заспокоює дівчину про наслідки інтимної близькості, говорячи, що в разі народження дитини її долею буде опікуватися *той, що над нами*. Спершу актуалізуються ядерні для концепту «Бог» смисли «милосердний», «дбає про долю людей», «захист», що мають високу позитивну оцінку й позбавлені іронічної конотації. Однак вона з'являється в кульмінаційному моменті твору, коли з'ясовується, що над закоханими на дереві сидить батько дівчини: «А із груші старий батько: „О бісова мати!... / То ви будете робити, / А я годувати?!”» («Той, що над нами»). Надання Господу цілком людських, точніше чоловічих, можливостей, унаслідок чого відбувається приземлення його образу, спостерігається й у співомовці «Господь дав»:

після тривалої розлуки з домівкою козак виявляє не тільки покращення матеріального стану своєї сім'ї, а й виявляє в ній кілька нових членів, народжених за його відсутності. За версією дружини їх, як і меблі, гроші й інше добро, *«Господь дав!»*. Сенси «доброта», «милість», «допомога в скруті», «діти – подарунок Бога», що традиційно виявляються при омовленні концепту «Бог», у фіналі співомовки контрастують із вербалізованим смыслом «земний чоловік»: *«А той [козак] носом покрутив. / „Добрый, – каже, – тато!.. / Але, – каже, – на сей раз / Порався багато!...”»* («Господь дав»).

У творі С. Руданського «Тільки допечи» Бог вербалізується як такий, що, згідно з розумінням одного із селян, може гніватися й лаятися, подібно до звичайного мужика. Так, виганяючи Адама з раю, Господь звертається до нього лайкою: *«<...> І Господь / Страшно розізлився: / „А чортяка б тебе взяв! / Де ти там зашився?”»*. На зауваження своїх співрозмовників: *«Тю на тебе! – всі кричать. – / Схаменись, небоже! / Де то вже таки Господь Так сказати може?!»* – селянин помірковано відповідає: *„Та дурні ви! Ніби Бог, / То все маслом маже?.. / Аби тільки допекти – / То ще й не те скаже”»* («Тільки допечи»). Тобто бачимо омовлення смислів «брутальність», «нестриманість», «гнів». Радянські літературознавці трактували це як доказ того, що в ХІХ ст. селяни були зневірені в Бозі, він перестав бути для них авторитетом, тобто з'явився новий тип віруючого, *«...який і самого бога вважає подібним до мужика, який за скрутних обставин може не тільки чортихнутися, а й сказати таке, що у слухачів вуха в'януть»* [11, с. 166]. Однак, як доводять сучасні дослідники, зокрема Г. Нога, уживання лайливих слів було вже ознакою бурлескної поезії мандрівних дяків. Означала ж вона зовсім не зникнення віри, а, навпаки, її зміцнення й зближення із Всевишнім: *«Не похитнулася віра українця в Бога. В ім'я Христа та своєї церкви люди навчилися вмирати. <...> Віра вистояла в цей грізний час, вона зміцніла, стала близькою і рідною тим, хто ще недавно вірив лише тому, чого боявся. Всевишній перестав бути грізною і страшною силою для українця (надто часто наш предок зазнавав Його кари), Бог став по-справжньому величним і шанованим, по-справжньому „своїм”. Там, де відступає страх, його місце займає веселий і доброзичливий сміх. Отже, епоха дала „право” народу, що любив сміятися, робити це вільно»* [6, с. 131]. Тому органічною є лайка, приписана Богу, у замовчуваній тривалій час співомовці «Руський і турецький бог». У ній описує автор кмітливість наших козаків, що по-своєму трактують картину, намальовану в одному з турецьких храмів. Намагаючись принизити християнську віру, турки нібито зобразили свого бога *«і нашого, що він сало / Так у себе пхає»*, через що в нього почався розлад шлунку й діарея. Від неприємностей нашого бога милосердно хоче врятувати мусульманський бог. Козаки ж витлумачили картину інакше: їхній бог теж хоче сала й просить його у нашого, але *«наш бог не такий то, / Щоби дав бідняці „Коли хочеш, – каже, – сала, / То в мене у сраці!”»*. Як видається, у зазначених

співомовках передано смисли «справедливість», «близькість до людей», «любов простих людей» згідно із започаткованими мандрівними дяками традиціями української сміхової культури.

Образ Сина Божого у співомовках С. Руданського омовлюється значно рідше, лише в співомовці «Страшний суд», що, власне, не суперечить народній сміховій культурі, у якій Ісус Христос традиційно майже не виступає персонажем анекдотів чи гумористичних оповідань. Очевидно, це опосередковано вказує на христоцентричність української культури, у якій Христос посідає особливо шановане місце. Однак радянські дослідники творчості С. Руданського вважали, що в зазначеному творі виявляється сумнів селянина «в справедливості вчинків всевишнього» [2, с. 148], порівн.: *«Коли так, – промовив, –Jezu, / Ти судити нас будеш, / То, будь певний, сам, як палець, / серед раю заживеш!»* («Страшний суд»). На нашу думку, у співомовці «Страшний суд» у цьому образі актуалізуються смисли «Суддя на страшному суді», «суворість», «рай». Сумніви ж щодо справедливості Божого суду, що виникли в селянина-мазура, спричинені комунікативною й професійною невправністю священика, що *«В страшносудную неділю <...> / Став за Божий суд казати / Та й, на гріх, пересолив»* («Страшний суд»).

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, у співомовках-приказках Степана Руданського спостерігаємо активне омовлення концепту «Бог», для якого автор використовує низку лексичних засобів. Жартівливе зображення Господа в цьому фрагменті творчої спадщини поета засвідчує не стільки його антирелігійний світогляд, скільки дотримання ним традицій української сміхової культури, започаткованої ще мандрівними дяками. Часткова секуляризація образу Бога відбувається внаслідок контрастування ядерних позитивно конотованих смислів, притаманних досліджуваному образу-концепту, й актуалізованих периферійних, що традиційно для українців вербалізують земну сутність Усевишнього, його близькість до простих людей. **Перспективним** убачаємо подальше дослідження вербалізації як концепту «Бог», так й інших релігійних концептів в інших жанрах С. Руданського, а саме в його ліриці й історичних поемах.

Список використаної літератури

1. Білоусов Є. В. Степан Руданський – поет, перекладач, лікар : Художньо-документальна повість / Є. В. Білоусов. – Тернопіль : Навч. книга – Богдан, 2008. – 176 с.
2. Гопченко П. Полум'яний атеїст / Петро Гопченко // Степанові Руданському. – Одеса : Маяк, 1968. – С. 145–150.
3. Єрмоленко С. Мовно-естетичні знаки української культури у творах Степана Руданського / С. Єрмоленко // У вимірах слова : [зб. наук. пр. (до ювілею проф. кафедри української мови Л. Г. Савченка)]. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – С. 15–21.
4. Єрмоленко С. У вінок Степанові Руданському [Електронний ресурс] / С. Єрмоленко, С. Попель. – Режим доступу : [www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=1613\(09.01.2015\)](http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=1613(09.01.2015)).

5. Лотман Ю. Новые аспекты изучения культуры Древней Руси / Ю. Лотман, Б. Успенский // Вопросы литературы. – 1977. – № 3. – С. 148–166.
6. Нога Г. М. Звичаї тієї з давніх школярів бували... (Український святковий бурлеск XVII–XVIII століть) / Геннадій Нога. – К. : Стило, 2001. – 189 с.
7. Піддубна Н. В. Мовний образ священнослужителя в співомовках Степана Руданського / Н. В. Піддубна // Лінгвістичні дослідження : [зб. наук. пр. / відп. ред. проф. Л. А. Лисиченко та ін.]. – Х. : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2014. – Вип. 38. – С. 160–168.
8. Приходько І. Українська література XIX – поч. XX ст. у новому осмисленні: Для тих, хто хоче знати більше : навч.-метод. посіб. / Інна Приходько. – Львів : Світ, 2006. – 200 с.
9. Руданський С. Усі твори в одному томі / Степан Руданський. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. – 520 с. – (Поет. Полічка «Перуна»).
10. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підруч. / В. М. Русанівський. – К. : АртЕК, 2002. – 424 с.
11. Цеков Ю. І. Степан Руданський. Нарис життя і творчості / Ю. І. Цеков. – К. : Дніпро, 1983. – 176 с. – (Літературні портрети).

Поддубная Наталия. Вербализация концепта «Бог» в спивомовках Степана Руданского. В статье проанализированы особенности языкового выражения одного из центральных в украинской религиозной и языковой картинах мира концепта «Бог» в юмористических спивомовках С. Руданского. Традиционно считалось, что писатель был «пламенным атеистом», вследствие чего значительная часть его произведений посвящена религиозной тематике. На основании анализа в статье доказывается, что образ-концепт «Бог» обозначен юмористической коннотацией, созданной в результате актуализации периферийных смыслов, что сближает исследуемый концепт с другими нерелигиозными образами-концептами. Такое изображение Бога – продолжение традиций украинской смеховой культуры, наиболее развитых в бурсацкой поэзии в период XVI–XVII в. Малочастотное оязыковление образа Сына Божьего в украинских анекдотах и, соответственно, в спивомовках С. Руданского свидетельствует о христоцентричности украинской культуры.

Ключевые слова: вербализация, образ-концепт, коннотация, спивомовка, смысл.

Piddubna Nataliia. Verbalization of the Concept of «God» in Stepan Rudansky's Spivomovky. The article deals with the language expressive means of the concept «God» in S. Rudansky's comic spivomovka (a short humorous or satirical verse based on aphorism, proverb, saying, joke) as one of the central problems in the Ukrainian religious and linguistic world pictures of. This author was traditionally considered to be «a passionate atheist», thereby a great number of his work was devoted to religious subjects. Based on the analysis it is proved that the humorous image-concept «God» is created as a result of the peripheral senses actualizing, brings him to the other characters, the simple peasants. Such an image-concept of God is the extension of Ukrainian humorous culture traditions, mostly developed in the seminary poetry during the XVI–XVII century. Rare verbalization of the Son of God image in the Ukrainian jokes and, accordingly, in S. Rudansky's spivomovky indicates Christocentric feature of the Ukrainian culture.

Key words: verbalization, image-concept, connotation, spivomovka, sense.

Стаття надійшла до редколегії 02.02.2015